

Wstęp

Jest czerwiec 1990 r. Zjawia się u mnie podekscytowany dyrektor jednego z biur Kancelarii Senatu. „Panie Ministrze! Pod naszym budynkiem znajdują się wielkie pomieszczenia! Chcielibyśmy chociaż część ich zająć! Tam są tylko jakieś stare papiery z czasów komunizmu! To my to uprzątniemy”. Zwracali się z tym do mnie, ponieważ szef Kancelarii Sejmu, którym od niedawna byłem, zarządzał też całą fizyczną infrastrukturą parlamentarną. Moja pierwsza myśl: „Czyżby porzucone archiwum Rady Państwa?”. Niezwłocznie nakazuję opieczetowanie wejść do tych pomieszczeń i powiadomienie dyrektora Biblioteki Sejmowej oraz Dyrekcji Generalnej Archiwów Państwowych. Następnego dnia składa mi wizytę znany mi z Polskiej Akademii Nauk (PAN) prof. Marian Wojciechowski, szef Generalnej Dyrekcji. „Chciałbym Panu oficjalnie podziękować za uratowanie archiwów KC”. – „Tego KC?” – pytam z niedowierzaniem. – „Tego, tego. To część ich dokumentacji i my to zarchiwizujemy”. Ponad ćwierć wieku później czytam w państwowym Archiwum Akt Nowych (AAN) takie „papiery” z różnych „nieposprzątaných” miejsc, w tym akta dotyczące Zrzeszenia Studentów Polskich (ZSP), wytworzone w aparacie Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR) albo tam przez ZSP przedłożone.

Zasadniczą kwerendę zamierzałem jednak rozpocząć od zbiorów dawnego Archiwum Rady Naczelnej ZSP (RN ZSP). I kiedy podjąłem się jego poszukiwań, zaczęły docierać do mnie wieści o tym archiwum krążące wśród byłych działaczy. A to mi mówiono, że „przekazano je do Wrocławia i leży w Pałacyku”, gdzie mieściły się dawny klub ZSP i siedziba Rady Okręgowej (RO) ZSP, ale ten budynek Socjalistyczny Związek Studentów Polskich (SZSP) sprzedał i moi wrocławscy koledzy niczego nie znaleźli; albo że „wszystko przekazano Wyższej Szkole Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku”, ale gdy tam w 2016 r. zatelefonowałem, poproszono mnie o „rozszyfrowanie skrótu ZSP”. Kiedy jednak o tym miejscu przechowywania akt ZSP wspomniał mi potem także Stefan Olszowski (rozmowa telefoniczna w dniu 11 listopada 2017 r.), zapytałem mailowo kierowniczkę Archiwum i dnia 8 grudnia 2017 r. otrzymałem odpowiedź: „Niestety nie posiadamy materiałów archiwalnych byłego Zrzeszenia Studentów Polskich (1950–1973), jak również innych materiałów ogólnokrajowych organizacji studenckich”. Kiedy indziej usłyszałem, że „ono zostało zalane i przepadło”. Stowarzyszenie Ogólnopolska

Komisja Historyczna Ruchu Studenckiego przekazało mi wiadomość o zalaniu. Sądziłem jednak, że zarówno archiwum RN ZSP musiało zostać przejęte przez SZSP, jak i prawie cały majątek ZSP.

Wiele wyjaśnia dokumentacja złożona w teczce: „AAN – Oddział Kształtowania Narastającego Zasobu 52/528, Wizytacje, Korespondencja, Brakowanie, 1964–1975, 1978–1981, 1984”, zawierającej 155 kart dokumentacji Zakładowego Archiwum Rady Naczelnej ZSP. Znajdują się w niej pisma AAN, postanowienia prokuratorów, pisma przewodniczącego i wiceprzewodniczącego RN ZSP oraz sekretarza RN ZSP i protokoły ekspertów AAN z nadzorczych wizytacji. To nie tylko opis archiwistyczny, to zarazem jedna z ostrych fotografii tamtych czasów.

Z dokumentów wynika, że w latach 1964–1973 dyrekcja i eksperci AAN wielokrotnie zwracali uwagę Radzie Naczelnej na niewłaściwe prowadzenie archiwum i z rosnącym zniecierpliwieniem przekazywali zalecenia w sprawie jego zabezpieczającego uporządkowania. Reakcja RN była niezadowolająca. Nawet wiceminister szkolnictwa wyższego domagał się od przewodniczącego RN wyjaśnień (1970 r., k. 72). Zachowały się jednak pisma przewodniczącego RN do dyrektora AAN oraz pismo sekretarza RN do specjalisty w AAN. Sprawdzam więc telefonicznie dnia 4 grudnia 2017 r. u sekretarza Rady Naczelnej (1969–1973), jak się sprawy przedstawiały, i słyszę: „Z Archiwum nie miałem nic wspólnego i nawet nie wiedziałem, gdzie się ono znajduje, akta bieżące znajdowały się w szafach, żadna sprawa dotycząca archiwum nie była przedmiotem obrad KW RN” (rozmowa telefoniczna z Andrzejem Załuckim). Niezwłocznie telefonuję do ówczesnego przewodniczącego RN i słyszę, że nie pamięta niczego specjalnego w związku z Archiwum, nie interesował się nim i pyta, czy ja się tym interesowałem (odpowiedziałem, że nie, nadzorowanie Archiwum nie należało do moich kompetencji), ale przyznaje, że skoro sprawą zajmowała się prokuratura, to powinien pamiętać, lecz nie pamięta i w ogóle uważa, że to jest typowe dla tamtych czasów, kiedy do spraw archiwizacji nie przywiązywano w Polsce znaczenia (rozmowa telefoniczna ze Stanisławem Cioskiem, 4 grudnia 2017 r.). W pismach (z załącznikami) dyrektora AAN dla organów prokuratury, Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego, Najwyższej Izby Kontroli (NIK) i przewodniczącego RN czytamy (pismo do Prokuratury Wojewódzkiej dla m. st. Warszawy, 9 grudnia 1971 r., k. 80), że AAN wnosi o

wszczęćcie dochodzenia przeciw władzom Rady Naczelnej Zrzeszenia Studentów Polskich [...] z powodu wykroczenia przeciw dekretowi z 29 marca 1951 r. o archiwach państwowych (Dz.U. nr 19, poz. 149) oraz rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 19 lutego 1957 r. w sprawie państwowego zasobu archiwalnego (Dz.U. 1957, nr 12, poz. 66). Władze RN samowolnie zniszczyły akta organizacji młodzieżowych, m.in. Krajowego Komitetu Koordynacyjnego Polskich Organizacji Studenckich z lat 1946–1948 i Federacji Polskich Organizacji Studenckich z lat 1948–1950. Sukcesorem tych organizacji od roku 1950 jest Zrzeszenie Studentów Polskich. RN ZSP zniszczyła również samowolnie ogromną większość akt własnych z lat 1950–1960, jak również znaczną ilość akt

z okresu po roku 1960. Wszystkie te materiały były niezwykle ważne dla badań naukowych. Pozostałe w Archiwum Zakładowym RN ZSP akta zostały zalane wodą wodociągową w dniu 16 IX 1970 r. [nieużywana, lecz i niezabezpieczona rura dopływu zewnętrznego – R.S.]. Rada Naczelna ZSP poinformowała AAN o tym fakcie dopiero w miesiąc później, co wpłynęło na rozwój mikroflory i trwałe uszkodzenie akt [...].

Jeżeli ustalenia AAN są poprawne, to zniszczenia większości akt, które przetrwały do września 1970 r. w teczkach zajmujących półki o łącznej długości kilkudziesięciu metrów, wynikały – jak w różnych okresach, począwszy od 1957 r. – z wielu przyczyn, prawdopodobnie z (1) samowolnego i ciągłego nagannego działania kilku osób: kierownika Działu Administracyjno-Gospodarczego Rady Naczelnej, archiwisty (zarazem posła PZPR na Sejm, b. posła Polskiej Partii Robotniczej (PPR) do Krajowej Rady Narodowej), oraz nadzorujących ich działaczy na stanowiskach kierowniczych w RN; (2) niedbalstwa i lekkomyślności wyżej wymienionych osób; (3) ciągłego, wieloletniego niedbalstwa i lekkomyślności właścicieli (głównie Administracji Domów Mieszkalnych, ADM) budynku przy ul. Ordynackiej 9 (była to siedziba RN użytkowana od 1958 r., ale nawet Rada zaniechała wykonania elementarnego zabezpieczenia pomieszczeń piwnicznych); (4) niedbalstwa i lekkomyślności pracowników Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji, prowadzących we wrześniu 1970 r. prace przy miejskiej sieci wodociągowej w pobliżu budynku nr 9.

Także późniejsze tzw. brakowanie urzędowe akt trzeciorzędnych doprowadziło do utraty pewnej ilości materiału nietypowo ważnego wobec utraty 90% zasobu archiwalnego RN.

Prokuratura Powiatowa dla Dzielnicy Warszawa-Śródmieście zajmowała się wyłącznie okolicznościami i skutkami zalania akt i dwukrotnie w tej sprawie śledztwo umorzyła „wobec niestwierdzenia przestępstwa” (31 sierpnia 1971 r., k. 97–99) oraz „wobec braku dostatecznych dowodów popełnienia przestępstwa” (29 października 1973 r., k. 102–104). Prokuratorskie uzasadnienia tych postanowień, w zestawieniu z zawiadomieniem o przestępstwie, mogą się przydać na uniwersyteckich ćwiczeniach w zakresie studiów nad kierowaniem prokuraturą w czasach PRL. Także w dostępnych mi pismach RN ZSP do AAN nie ma wiadomości o stanowisku RN ZSP w sprawie zarzucanego jej przez dyrekcję AAN samowolnego niszczenia akt; zwraca uwagę brak zaprzeczenia, całkowite zignorowanie poważnego oskarżenia, co można odczytać – jeśli badana korespondencja jest kompletna – jako milczące przyznanie się do winy. Wśród zniszczonych samowolnie albo utraconych wskutek zalania i braku operacji ratunkowej materiałów musiały znajdować się protokoły posiedzeń Komitetu Wykonawczego i Rady Naczelnej oraz inne materiały z wielce charakterystycznych okresów: 1946–1950, 1950–1956, czerwiec 1956–grudzień 1957 r., luty–grudzień 1968 r. i lipiec 1972–marzec 1973 r. Czy jakieś kopie odnajdą się może w zbiorach prywatnych?

W tej sytuacji najważniejsze dla mnie materiały źródłowe, nie licząc druków i relacji, znalazłem w zespołach akt KC PZPR, przechowywanych w AAN.

Przeanalizowałem prawie 300 dokumentów, zwłaszcza wytworzonych w Wydziale Nauki i Oświaty KC PZPR, Wydziale Organizacyjnym i Kancelarii Sekretariatu KC PZPR, odnoszących się też do postanowień Biura Politycznego, a dotyczących przeważnie lat 60.–70. XX w. Zbiór ten charakteryzują wielkie luki. Zwracam uwagę na częste współlistnienie oryginałów i kopii, co jest rozmaicie odnotowywane (sygnatura) w AAN, gdzie materiały z dawnego archiwum KC PZPR nadal podlegają porządkowaniu. Sięgałem też do akt Zenona Wróblewskiego w AAN, dotyczących zarówno jego udziału w tworzeniu ZSP, jak i okresu, kiedy był zastępcą kierownika Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR.

Wykorzystałem przechowywane w AAN zespoły szczątkowo ocalałych akt: „Federacja Polskich Organizacji Studenckich, Rada Naczelna” (15 jednostek archiwalnych – j.a., potocznie zwanych teczkami – zajmujących na półce 23 cm; w tym referaty przewodniczącego owej Rady, Jarosława Ładosza) i „Zrzeszenie Studentów Polskich – Rada Naczelna” (357 j.a., 11,9 mb akt z dawnego Archiwum RN ZSP, liczącego – jak wynika z dokumentacji AAN – początkowo 120 mb, a tuż przed zalaniem nadal jeszcze 60 mb).

Problematykę niniejszej książki zapowiada już sam jej tytuł. Przedstawiam w niej moją hipotezę – i tylko hipotezę – o uwarunkowaniach ustrojowych i funkcjach historycznego Zrzeszenia Studentów Polskich (1950–1973). Nie potrafię sformułować tezy, czyli twierdzenia, którego prawomocność zostałaby udowodniona na podstawie adekwatnego materiału źródłowego – tego właśnie brakuje – i metodologicznie poprawnej analizy. Hipoteza zaś to jednak tylko etap dążenia do takiego twierdzenia, do tezy. Zawiera jej treść uprawdopodobnioną, zatem niezupełnie pewną. Jej fundamentem są ustalenia cząstkowe, relatywnie zharmonizowane. Paradoksalnie hipotezę częściej posługują się teraz uczeni pracujący w dziedzinach innych niż szeroko pojmowana humanistyka, choć przecież pojęcie to powstało na gruncie filozofii (do filozofii politycznej nawiążę w zamknięciu moich rozważań).

Hipoteza o uwarunkowaniach ustrojowych i funkcjach ZSP nie jest wynikiem zgłębiania stanu świadomości polskich studentów, podlegającego rozważaniom na gruncie psychologii. Nie jest to też systematycznie przedstawiana historia ZSP – chronologiczna i wszechstronne udokumentowana źródłowo prezentacja całokształtu działania tej organizacji. Rozważania moje są jednak historyczne. Nie tylko dlatego, że o tym, co społeczne, nie sposób myśleć inaczej niż historycznie. Chodzi mi przede wszystkim o metodologicznie prowadzone źródłowo-historyczne refleksje wspomagane do pewnego stopnia przez filozofię polityczną, socjologię, etykę oraz nauki prawne; o postawienie hipotezy o funkcjach historycznego ZSP w powiązaniu z ustrojowymi uwarunkowaniami jego egzystencji.

Powtórzenia albo teksty odnoszące się do tego samego zdarzenia, a niekiedy i orientacyjne cezury pasmowe, są w ujęciach raczej przedmiotowych niż chronologicznych nieuniknione i zawsze chodzi o konieczną w danym miejscu kontekstualizację wyводу. Ułatwiam to, podając w przypisach odesłania do innych fragmentów lub przypisów. Ponadto, jeśli wiadomość ogólnie ważna według czytelnika została umieszczona w przypisie (a nie w tekście głównym), to znaczy, że moim zdaniem

jest ona poboczna dla tematu: oceny ustrojowych uwarunkowań i funkcji ZSP – i jedynie uzupełnia opis kontekstu.

Wśród nazwisk działaczy ZSP wymienionych, opisywanych i nawet wypowiadających się w tym tomie znajduje się też moje¹. Piszę więc tę książkę w pierwszej osobie, aby tą gramatyczną formą zasygnalizować, że świadom jestem znaczenia z jednej strony prezentystycznych pułapek retrospektywnego wykorzystywania metody obserwacji uczestniczącej, z drugiej zaś pokusy nostalgicznego idealizowania doznań młodości; chcę też przypomnieć o częstej niepewności w relacjach świadków. Odnosi się to także do autora będącego badaczem, lecz w pewnym okresie również uczestnikiem procesu badanego. Jeden z ówczesnych działaczy napisał do mnie: „Twoje opinie jako autora książki o ZSP pozostaną subiektywne...”. Kiedy go zapytałem: „Czyje opinie uznasz za niesubiektywne?”, odpisał pojednawczo: „Ty masz kompetencje do zachowania równowagi”. Nie kontynuowałem już tej wymiany, lecz niepokój mojego korespondenta uważam za naturalny. Pytanie o obiektywizm jest zrozumiałe. Kto oczekuje pojawienia się własnego nazwiska w takiej książce, rachuje sumiennie swe uczynki. Wybitny działacz historycznego ZSP ostrzegł mnie po przeczytaniu przedłożonej mu wersji otwierającego fragmentu hipotezy głównej: „to jest wyraźne, trafne, ale nie brak w tym łyżki dziegciu i choć prywatnie każdy przyzna ci rację, to publicznie nie poskąpią ci zarzutów”.

Historyk spełnia swą funkcję zwłaszcza wtedy, gdy wysuwając problem warty zbadania, stawia pytania społecznie doniosłe, formułuje hipotezę albo tezę i posługuje się adekwatnym zestawem kategorii analitycznych, dąży do uwzględnienia dostępnych mu źródeł – również takich, które jego hipotezie/tezie zaprzeczają, nie unika pytań o to, co z nią nie harmonizuje, przedstawia argumenty przemawiające

¹ Ryszard Stemplowski, ur. 1939, technik budowlany, prawnik, historyk, profesor nauk humanistycznych. Wiceprzewodniczący Rady Okręgowej ZSP we Wrocławiu (1961–1965), członek Rady Naczelnej ZSP (1963–1968) i jej wiceprzewodniczący ds. zagranicznych (1966–1968). Członek PZPR od 6 czerwca 1962 r. (student II roku Politechniki Wrocławskiej) do 24 kwietnia 1968 r. (student V roku Uniwersytetu Wrocławskiego), usunięty z tej partii i odwołany ze stanowiska wiceprzewodniczącego ds. zagranicznych Rady Naczelnej ZSP za krytykę – wyrażoną 10 marca 1968 r. i stale podtrzymywaną – użycia siły przez MO, „aktyw robotniczy” i ORMÓ wobec studentów wiecujących na dziedzińcu UW (8 marca 1968). Wyśmiewał też kampanię „antysyjonistyczną” PZPR. Technik inżynierski w Katedrze Akustyki Muzycznej prof. Andrzeja Rakowskiego (PWSM w Warszawie, 1968–1969). Doktorant (1969–1972) i pracownik (1973–1989) w Instytucie Historii PAN. Visiting Fellow, St. Antony’s College, Oxford (1974). Wykładowca w Summer School, Oakland University (Rochester, Mich., USA, 1976). Sekretarz generalny Polskiego Towarzystwa Historycznego (1976–1978). Nie przyjął odznaczenia państwowego PRL (1979). Stypendysta Robert Bosch-Stiftung (1980–1981) i Alexander von Humboldt-Stiftung (1981–1982) na Uniwersytecie Kolońskim. Członek NSZZ „Solidarność” w IH PAN (1980–1990). Szef Kancelarii Sejmu i jej reformator (1990–1993). Ambasador RP w Londynie (1994–1999). Habilitacja na Wydziale Historycznym UW (1999). Organizator i pierwszy dyrektor nowego PISM (1999–2004). W 50. rocznicę utworzenia ZSP odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Polonia Restituta. Nie przyjął urzędowej propozycji mianowania na stanowisko ambasadora RP w ChRL (2004). Najdłużej uczył na Uniwersytecie Jagiellońskim (2004–2010) i w jezuickiej Akademii Ignatianum (2010–2016). Inicjator i współzałożyciel Fundacji Edukacji Parlamentarnej (2014, zarejestrowana w 2017). Członek Academia Europaea (wybrany w 2013 z inicjatywy historyków zagranicznych). Pełne CV i bibliografia: www.stemplowski.pl.

za nią i uwzględnia argumenty przeciwne, potrafi analizować źródła (krytyka źródeł), zważa na pułapkę prezentyzmu, nie wyolbrzymia dylematów moralnych, ale i nie powstrzymuje się od zajęcia wyraźnego stanowiska finalnego. To właśnie nazywane jest potocznie podejściem obiektywnym. Nie musi to owocować wielką tezą. Wiedzy ogólnej, materiału źródłowego i umiejętności analitycznych nieraz wystarcza tylko na postawienie hipotezy.

Książka składa się, oprócz tego wstępu, z czterech rozdziałów i zamknięcia.

Rozdział 1, najkrótszy, przedstawia istotę problemu i treść mojej hipotezy głównej, którą zamierzam weryfikować na dalszych stronach tej książki. Zastanawiam się w niej nad związkiem istnienia i działalności ZSP z panującym ustrojem. W upraszczającym skrócie: ZSP powstało i działało na zasadach (warunkach) określanych przez ustrój socjalizmu państwowego PPR/PZPR. Funkcja podstawowa ZSP (zrzeszanie studentów do udziału w życiu kraju i uczelni oraz występowanie w obronie studenckich interesów), po uprzednim zlikwidowaniu przez PZPR innych form organizacyjnych, głównie „Bratniaka” i kół wydziałowych, była konkretyzowana zwłaszcza przez trzy funkcje szczególne: legitymizacji ustroju (w tym rządów PZPR), samorządności studenckiej i organizacyjnej reprezentacji (zwłaszcza obrony) interesów studenckich, przy czym ekspansja funkcji samorządowej w latach 1956–1967 przewyższyła funkcję legitymizacyjną, to zaś zmniejszało ustrojową przydatność ZSP, a nawet nastęrczało PZPR coraz więcej kłopotów i ostatecznie przyczyniło się do likwidacji Zrzeszenia.

W rozdziale 2 podaję elementarne objaśnienie – w minimalnym zakresie koniecznym do zrozumienia innych rozdziałów pracy – niektórych stosowanych przeze mnie kategorii analitycznych i społecznego kontekstu.

Rozdział 3 to przybliżony opis instytucjonalnych, sytuacyjnych i personalnych aspektów działalności ZSP, będących ilustracją, a nie źródłowo wyczerpującym świadectwem, wszechstronnego, rozbudowanego, wielostronnego funkcjonowania tej organizacji. Omawiam tu działalność, poczynając od tej obejmującej ogół studentów, w zakresie ekonomicznych warunków studiowania, turystyki i wypoczynku, kultury i rozrywki, nauki, spraw zagranicznych, propagandy i informacji oraz kwestii organizacyjnych (szeroki zakres, częściowo wspólny z innymi; duże luki w dokumentacji). Występują cztery zawężlenia narracji, odnoszące się do: (1) genezy ZSP (okres do 1950 r.); (2) znaczenia Polskiego Października (1956 r.) oraz wieloletniego rozwoju ZSP; (3) kryzysu marcowego (1968 r.); (4) procesu likwidacji ZSP (prowadzącej do utworzenia SZSP). Ta część jest najbardziej „historyczna”, tzn. zbliżona do konwencjonalnego, zwykle chronologicznego opowiadania o ludziach, czynach i zdarzeniach. Cezury mają charakter pasmowy: raz dominuje ciągłość, innym razem przeważa zmiana.

Rozdział 4 jest krytycznym nawiązaniem do treści już przedstawionych, a zarazem stanowi poszerzenie zbioru kategorii i wskazuje na kierunki ewentualnego weryfikowania i uściślenia treści hipotezy w przyszłości.

Do tego nawiązuję także w zamknięciu, kończącym mój proces weryfikowania hipotezy. Mimo rozszerzających komentarzy umieszczonych w rozdziałach 3 i 4 oraz

w zamknięciu, nie formułowałem już na koniec bardziej zniuansowanej wersji rozdziału 1, sygnalizując w ten sposób dalsze istnienie wielu pytań znanych i możliwość zadawania nowych, które pozostają bez mojej odpowiedzi, wymagają bowiem dalszego drążenia tematu. Książka ta ma zatem charakter otwarty.

Wobec ogromnej liczby cytatów w tekście głównym ze źródeł ZSP-owskich albo urzędowych czy partyjnych źródeł do ZSP się odnoszących, w aneksie zamieszczam nie tylko niewystępującą w innych publikacjach uchwałę Kongresu Studentów Polskich o utworzeniu ZSP oraz jedno z wygłoszonych na nim przemówień, lecz także dwa teksty wytworzone przez członków ZSP stojących w opozycji do Rady Naczelnej ZSP oraz do PZPR.

Moje rozważania oparte są w decydującym stopniu na wspomnianych zasobach AAN, nie wszystko jednak znalazłem, nie wykonałem bowiem kwerendy pełnej, skupiając się na zespołach akt najważniejszych w kontekście zajmującego mnie zagadnienia. Pełne wykorzystanie materiału archiwalnego, stale do Pracowni Naukowej AAN dopływającego, będzie celowe, a nawet konieczne, w przypadku podjęcia tematu „historia ZSP”.

Wykorzystywałem też dokumenty opublikowane, głównie te ogłoszone drukiem przez ZSP i znajdujące się w udostępnionych mi zbiorach prywatnych. Czerpałem z literatury naukowej, rozmów z uczestnikami opisywanych procesów, w niewielkim stopniu z prasy. Opierałem się poniekąd i na obserwacji uczestniczącej. Sięgałem również do materiałów, które zdołałem nabyć w antykwariatach, a przede wszystkim materiałów powielanych, maszynopisów albo pism zeskanowanych oraz kopii.

Najwięcej ważnego materiału przekazali mi albo udostępniłi: Eugeniusz Adamczak, Andrzej Bratkowski, Irmina Cieślara, Stanisław Ciosek, Mieczysław Czuma, Stefan Jackowski, Zbigniew Jaśkiewicz, Jerzy Mańkowski, Medard Masłowski, Eugeniusz Mielcarek, Jacek Santorski, Zbigniew Sikora, Wojciech Witkiewicz i Platon Wysoczański. Jestem im wdzięczny za tę pomoc. Dziękuję też przewodniczącemu Zarządu Głównego Stowarzyszenia Ogólnopolska Komisja Historyczna Ruchu Studenckiego (SOKHRS), Wiesławowi Klimczakowi, za przekazanie mi kompletu publikacji tego stowarzyszenia, zawierających unikatowy zbiór wypowiedzi byłych działaczy ZSP. Wykorzystałem te źródła w potrzebnym mi zakresie. Te i pozostałe posiadane przeze mnie materiały źródłowe dotyczące ZSP zamierzam przekazać do domeny publicznej. Użyteczne będą dla autora konstruującego syntezę dziejów ZSP.

Korzystałem też ze zbiorów Biblioteki Narodowej, Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Wydziału Historii UW i Ośrodka KARTA.

Zasoby własne to głównie opublikowane materiały kongresowe (od I Zjazdu poczynając, na VIII Kongresie kończąc, w tym wszystkie statuty) i teksty niepublikowane o działalności zagranicznej ZSP, publikacje obcojęzyczne (m.in. Międzynarodowego Związku Studentów i Międzynarodowej Konferencji Studenckiej) oraz zagranicznych ogólnokrajowych związków studentów (National Union of Students będą tłumaczył jako Narodowy Związek Studentów, zgodnie z praktyką ZSP), a także pewna liczba publikacji o podobnych organizacjach zagranicznych.

Rozkład geograficzny dostępnych mi materiałów jest nierówny. Nie obejmują one wszystkich środowisk studenckich w Polsce, a te, do których się odnoszą, są niepełne. Nie prowadziłem jednak kwerendy w materiałach wytworzonych przez resorty rządowe oraz komitety wojewódzkie PZPR. Nie podjąłem jej także w archiwach uczelnianych odnośnie do ZSP i rektorów, prorektorów, dziekanów, uczelnianych sekretarzy PZPR czy ludzi, których zakres obowiązków obejmował sprawy studenckie w komitetach wojewódzkich PZPR. Jak wynika ze wstępnego rekonesansu, materiały dotyczące ZSP w archiwach uczelnianych są szczupłe². Nie prowadziłem też kwerendy w Instytucie Pamięci Narodowej (IPN; materiały wytworzone przez Urząd Bezpieczeństwa Publicznego – UBP, albo Służbę Bezpieczeństwa – SB). Nie badałem kręgów staroharcerskich w środowisku studenckim ani znaczenia Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego dla działalności organizacyjnej Związku Młodzieży Wiejskiej (ZMW) itp. Jest wiele przyczyn mojego ograniczenia się do poziomu hipotezy.

Dziękuję pracownikom i pracownikom AAN, byłym i obecnym, zwłaszcza dr. Krzysztofowi Smolanie za generalne pilotowanie moich poszukiwań, seniorowi archiwistów polskich – prof. Edwardowi Kołodziejowi (jako młody magister historii w AAN kontrolował archiwum RN ZSP, a teraz naprowadził mnie na wspomnianą teczkę), i uznanemu znawcy tego rodzaju zbiorów – emerytowanemu pracownikowi AAN Władysławowi Horstowi, a także wyrozumiałej kierownicze Oddziału Informacji Naukowej i Udostępniania Zasobu AAN Dorocie Gębickiej.

Dziękuję pracownikom i pracownikom Biblioteki Narodowej, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, Biblioteki Wydziału Historii UW oraz Ośrodka KARTA za ułatwienie mi dostępu do potrzebnych materiałów, wykonywanie skanów, telefoniczne i mailowe udzielanie informacji.

Ważna była dla mnie dyskusja w Instytucie Studiów Politycznych PAN nad moim referatem „ZSP i PZPR” (czerwiec 2017 r.), na zaproszenie Andrzeja Paczkowskiego. Dziękuję jemu i pozostałym autorom wypowiedzi.

Wiele korzyści zaczerpnąłem z udzielonych mi na przełomie lat 2016–2017 konsultacji dotyczących rozmaitych wersji zasadniczego, encyklopedycznie zredagowanego tekstu otwierającego hipotezę główną (wstępna część podrozdz. 1.2., s. 31–33), a czasem też treści uchwał organizacyjnych lub decyzji w tym zakresie. Oto lista tych konsultantów (1–29):

² „[...] ilość materiałów źródłowych związanych z działalnością ZSP na naszym Uniwersytecie jest niezmiernie mała. W archiwum Uczelni znajduje się jedynie teczka z dokumentami pochodzącymi z roku 1950, z którym wiąże się data powstania organizacji. Nie ma żadnego śladu bogatej działalności Zrzeszenia w latach późniejszych. Niewiele korzystniej przedstawia się sprawa z materiałami znajdującymi się w posiadaniu Rady Uczelnianej ZSP. Przechowywane tam dokumenty pochodzą z roku 1957 i lat następných. Dopiero od tego czasu poczęto kompletować odpowiednie materiały również w Radzie Okręgowej ZSP w Poznaniu. [...] bardzo ważne i ciekawe materiały statystyczne dotyczące Zrzeszenia w środowisku poznańskim rejestrowane są w Radzie Okręgowej dopiero od roku 1960” – S. Sołtysiński, A.J. Szwarc, *Zrzeszenie Studentów Polskich na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu w latach 1950–1964*, w: *Materiały z Sesji Naukowej UAM w XX-lecie PRL*, cz. II, Poznań 1966, s. 190.

Eugeniusz Adamczak (ur. 1935), geograf-kartograf (UWr). Kierownik wrocławskiej Agencji Biura Wczasów, Podróży i Turystyki ZSP (1957–1959), członek ZG AZS (1960–1962), wiceprzewodniczący i przewodniczący wrocławskiej RO ZSP (1959–1963), członek RN ZSP (1961–1964), zastępca kierownika Wydziału Nauki i Oświaty wrocławskiego KW PZPR (1965–1969), dyrektor naczelny Zakładu Narodowego Ossolińskich – Wydawnictwo (1969–1992), dyrektor Polskiego Przedsiębiorstwa Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera – Oddział Wrocław (1992–2000), redaktor półrocznika „Ze Skarbcza Kultury” (1977–1990), wiceprezes Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek (1979–1980). Członek PZPR (1960–1990).

Maciej Bednarkiewicz (1940–2016), prawnik (UW), adwokat w prywatnej kancelarii (1969–2016). Współpracownik (przed 1989) Prymasowskiego Komitetu Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom, obrońca w procesach politycznych, pełnomocnik matki Grzegorza Przemyska, aresztowany w 1984 r. za rzekome udzielanie pomocy dezertrowi. Poseł na Sejm (Obywatelski Klub Parlamentarny, 1989–1991), sędzia Trybunału Stanu (1991–1993, 1997–2001), prezes Naczelnej Rady Adwokackiej (1991–1995), doradca szefa Kancelarii Sejmu (1991–1993), powołany w skład Rady Legislacyjnej przy Rządzie RP (1993), powołany przez Radę Administracyjną Fundacji Jana Pawła II w Watykanie na stanowisko przewodniczącego Zarządu Przedstawicielstwa tej Fundacji w Polsce (1993), współzałożyciel Fundacji Edukacji Parlamentarnej (2014). Członek ZSP; nie zajmował stanowisk we władzach statutowych organizacji. Nie należał do PZPR.

Teresa Bogucka (ur. 1945), po ukończeniu Liceum ss. Nazaretanek w Warszawie studiowała socjologię na UW (1963–1968), kończąc studia na UŁ (1977). Związana ze środowiskiem „komandosów” (1965–1968); w związku z tym należała krótko do ZMS, uczestniczyła w wydarzeniach marcowych. Aresztowana i relegowana z UW. Pracowała w Redakcji Słownika Biograficznego Teatru Polskiego (Instytut Sztuki PAN, 1969–1990). W latach 70. współpracowała z KOR, była sekretarzem redakcji „Zapisu”, potem działała w Regionie Mazowsze „S”. Internowana krótko w grudniu 1981 r., po uwolnieniu pracowała w podziemnym Komitecie Kultury Niezależnej i publikowała (od 1977) w emigracyjnym „Aneksie”, podziemnym „Zapisie” i w „Tygodniku Mazowsze”. Publicystka „Gazety Wyborczej” (od 1989), autorka książek. Nie należała do PZPR.

Jerzy Buzek (ur. 1940), chemik inżynierski (Politechnika Śląska), prof. nauk technicznych. Pracownik naukowy Politechniki Śląskiej (od 1963) i wieloletni kierownik Zespołu ds. Ochrony Powietrza PAN. Działacz NZZ Solidarność (od 1981), m.in. przewodniczył obradom Zjazdu „S” w Gdańsku i był przewodniczącym jego Prezydium (1981); potem pozostawał aktywny w pracy podziemnej (stan wojenny). Z powodów rodzinnych ograniczył działalność (1986) i wyjechał z kraju (1987). Po 1989 r. powrócił do działalności w „S”. Poseł na Sejm z listy AWS (1997–2001), prezes Rady Ministrów (1997–2001). Poseł do Parlamentu Europejskiego (od 2004),

w tym jego przewodniczący (2009–2012). Działacz ZSP szczebla wydziałowego i uczelnianego. Nie należał do PZPR.

Witold Janusz Chodakiewicz (ur. 1937), absolwent Politechniki Gdańskiej. Członek Rady Naczelnej ZSP (1962–1963), członek, sekretarz, a od VI Kongresu ZSP wiceprzewodniczący Naczelnego Sądu Koleżeńskiego, przewodniczył Środowiskowemu Kolegium przewodniczących sądów koleżeńskich uczelni warszawskich; w 1968 r. wystąpił z ZSP i zwrócił Złotą Odznakę w proteście przeciw „marcowemu” stanowisku władz Zrzeszenia. Kierownik pracowni w Zakładzie Badań i Doświadczeń Budownictwa Wodnego w Warszawie (1963–1971), kierownik Centralnego Laboratorium Budownictwa Kolejowego Przedsiębiorstwa Robót Kolejowych 7 (1977–1982). Delegat na I Krajowy Zjazd Delegatów „S” (1981), internowany w Ośrodku Odosobnienia w Warszawie-Białolecze (13 grudnia 1981–12 czerwca 1982), przewodniczący Tymczasowej Komisji Wykonawczej „S” PBK/PRK i koordynator Funduszu Pomocy PBK/PRK dla osób uwięzionych (od sierpnia 1982), zwolniony z pracy w PRK 7 (wrzesień 1982), adiunkt w Instytucie Badawczym Dróg i Mostów (1982–1990), członek Zarządu Regionu „S” (do lipca 1990), podsekretarz stanu w Ministerstwie Transportu i Gospodarki Morskiej (1990–1993, 1998–2001) i szef zespołu rządowego, który wynegocjował warunki wycofania z Polski i tranzyt z Niemiec jednostek wojskowych ZSRR (grudzień 1990–maj 1992). Nie należał do PZPR.

Edward Chudziński (ur. 1940), historyk (WSP w Krakowie), dr nauk humanistycznych, historyk literatury, teoretyk i praktyk dziennikarstwa, publicysta i felietonista. Współzałożyciel, kierownik działu kultury, z-ca red. nac. miesięcznika/dwutygodnika „Student” (1967–1973), kierownik działu kultury, juror festiwalu teatrów studenckich (Łódzkie Spotkania Teatralne, START – festiwal teatrów debiutujących), scenarzysta widowisk artystycznych (inauguracja IV Festiwalu Kultury Studentów na Wawelu w 1969 r., Koncert Galowy w Teatrze Wielkim zamykający działalność ZSP – 1973), z-ca red. nac. Prezes Koła Naukowego Polonistów WSP (1960–1962), opiekun obozów naukowych Sekcji Literatury Ludowej (1963–1980). Członek Rady Artystycznej Teatrów Studenckich przy RN ZSP, później przy ZG SZSP (1967–1978), kierownik literacki Teatru STU (1970–1993). Organizator i kierownik Studium Dziennikarskiego na krakowskim Uniwersytecie Pedagogicznym (1981–2014), red. nac. miesięcznika/kwartalnika „Zdanie” (1982–2017), członek Rady Nadzorczej i Programowej Radia Kraków SA (1995–2005) oraz Rady Programowej TVP Polonia. Nie zajmował stanowisk we władzach statutowych ZSP. Członek PZPR (1971 – wystąpił w 1981).

Mieczysław Czuma (ur. 1936), polonista (UJ), wiceprzewodniczący i przewodniczący krakowskiej RO ZSP (1962–1967), kierownik ds. programowych Ośrodka TVP w Krakowie (1967–1973), redaktor naczelny tygodnika „Przekrój” (1973–2000). Członek PZPR (1960–1990).

Przemysław Grudziński (ur. 1950), historyk (UMK), dr hab. (IH PAN), pracownik IH PAN (1976–1990). Dyrektor Biura Studiów i Ekspertyz, następnie dyrektor

generalny w Kancelarii Sejmu (1990–1992), podsekretarz stanu w MON (1992–1993), podsekretarz stanu w MSZ (1998–2000, 2008–2009), profesor w Europejskim Centrum Studiów nad Bezpieczeństwem – Centrum Marshalla (1994–1997, 2005–2008). Ambasador w Waszyngtonie (2000–2005), Stały Przedstawiciel przy ONZ i OBWE (Wiedeń, 2009–2014), ambasador w Helsinkach (2015–2017). Członek ZSP; nie zajmował stanowisk we władzach statutowych organizacji. Nie należał do PZPR.

Włodzimierz Herman (ur. 1937), historyk (UWr), reżyser teatralny. Członek KW wrocławskiej RO ZSP (przewodniczący Komisji Kultury, 1963–1965) i reżyser teatralny, kierownik artystyczny ST Kalambur (Wrocław 1963–1970), reżyser w Teatrze Polskim (Wrocław, 1967–1970). Po Marcu 1968 r. wyemigrował i mieszka w Danii. Reżyserował w Danii, Europie Zachodniej, Nowym Jorku, Moskwie i Budapeszcie. Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Zasługi RP (2000) za promowanie kultury polskiej. Otrzymał Nagrodę Sekcji Krytyków Polskiego Ośrodka ITI (2017). Członek PZPR (1965 – wystąpił w 1968).

Henryk Hoser (ur. 1942), lekarz (warszawska AM) i duchowny rzymskokatolicki. Przewodniczący Uczelnianego Sądu Koleżeńskiego ZSP w AM (1966–1968). Asystent w Zakładzie Anatomii Prawidłowej AM (1966–1968), lekarz prowadzący oddział internistyczny w szpitalu w Ziębicach, od 1969 r. w zakonie pallotyńów, studiował w Wyższym Seminarium Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego w Ołtarzewie (1969–1974), gdzie przewodniczył też Radzie Alumnów. Wyświęcony na prezbitera w 1974 r. Po kursie medycyny tropikalnej w Paryżu wyjechał w 1975 r. do Rwandy, gdzie oprócz pełnienia funkcji duszpasterskiej uczestniczył w rozwoju służby zdrowia. W 1993 r. wyjechał z Rwandy w celach formacyjnych (Jerozolima, Szpital Bródnowski, kurs j. włoskiego w Rzymie). W sierpniu 1994 r., kiedy okres ludobójczej wojny w Rwandzie dobiegał po kilku miesiącach końca, powrócił tam jako wizytator apostolski. Był sekretarzem pomocniczym Kongregacji ds. Ewangelizacji Narodów oraz przewodniczącym Papieskich Dzieł Misyjnych w Stolicy Apostolskiej, a w latach 1996–2004 zajmował wysokie stanowiska zakonne we Francji i w Brukseli. Arcybiskup tytularny od 2005 r. Biskup diecezjalny warszawsko-praski (2008–2017).

Stefan Jackowski (ur. 1951), matematyk (UW), profesor. Prezes Koła Naukowego Matematyków (1971–1973). Dziekan Wydziału Matematyki, Informatyki i Mechaniki UW (1990–1996, 1999–2005), prezes Polskiego Towarzystwa Matematycznego (2005–2013), członek zarządu Europejskiego Towarzystwa Matematycznego (od 2017), członek Komitetu Ewaluacji Jednostek Naukowych (2013). Do 1968 r. członek ZMS, od 1968 r. do dnia likwidacji członek ZSP. Nie zajmował stanowisk we władzach statutowych organizacji. Uczestnik akcji przeciwko zjednoczeniu organizacji młodzieżowych (1972). Nie należał do SZSP ani do PZPR.

Zbigniew Jaśkiewicz (ur. 1940), germanista (UAM). Przewodniczący RU ZSP na UAM (1960–1961), wiceprzewodniczący i przewodniczący poznańskiej RO ZSP (1965–1966), członek RN ZSP (1966–1969), członek GKR (1969–1973). Dyrektor

Biura Oddziału PAN w Poznaniu (1976–1986), dyrektor naczelny Teatru Polskiego w Poznaniu (1993–1997), prezes Stowarzyszenia Absolwentów UAM (1990–1993, następnie członek ZG), przewodniczący Rady Fundacji Orbis Tertius – Trzeci Teatr (od 2015). Członek PZPR (1964–1990).

Kazimierz Karp (ur. 1938), historyk (WSP w Krakowie) i ekonomista (Studium Podyplomowe, WSE w Krakowie), wiceprzewodniczący krakowskiej RO ZSP (1962–1965), kierownik Miasteczka Studenckiego w Budowie („600-lecie UJ”, 1965–1968), dyrektor Wawel-Tourist (1968–1975), wicedyrektor i dyrektor Hotelu Cracovia (1975–1982), dyrektor przedsiębiorstwa Hotele Orbis w Krakowie (1982–1990), austriackiej Varimpex AG (budownictwo hotelowe, 1990–1994) oraz hotelu Logos (1994–2009). Prezes Fundacji „Kuźnica”. Członek PZPR (1961–1990).

Hieronim Kubiak (ur. 1934), rusycysta i socjolog (UJ), profesor nauk humanistycznych, wykładał na UJ. Wiceprzewodniczący RU ZSP na UJ (1955–1956), przewodniczący krakowskiej RO ZSP (1961–1965), członek RN ZSP (1960–1966). Członek Biura Politycznego KC PZPR (1981–1986), sekretarz KC PZPR (1981–1982), przewodniczący Komisji KC PZPR (powołanej w 1981) dla wyjaśnienia przyczyn i przebiegu konfliktów społecznych w dziejach Polski Ludowej. Członek honorowy SZSP (1976). Członek PZPR (1953–1990).

Jerzy Kwiatek (ur. 1933), przewodniczący RU ZSP w krakowskiej WSE (1956–1957), wiceprzewodniczący ds. kultury Rady Naczelnej ZSP (1957–1963), przewodniczący Rady Naczelnej ZSP (1963–1966). Zastępca członka KC PZPR (1964–1968, 1971–1975), zastępca kierownika (1967–1971), a następnie kierownik (1971–1974) Wydziału Kultury KC PZPR, absolwent WSNS i doktorant (promotor: Władysław Markiewicz, 1974–1977), dziennikarz w „Trybunie Ludu” (1978–1991). Członek PZPR (1959–1990).

Stanisław Lorenc (ur. 1943), geolog (UWr). Przewodniczący RU ZSP na UWr (1967–08.03.1968), członek Rady Naczelnej (1966–1969), dyrektor Instytutu Geologii UWr (1984–1988), prorektor (1996–2002), a następnie rektor (2002–2008) UAM. Członek PZPR (1969 – wystąpił w 1981).

Jerzy Mańkowski (1932–2018), prawnik (UAM), studiował też na uniwersytecie w Zurichu. Współzałożyciel i kierownik Studenckiego Teatru Dramatycznego (1955–1956), współzałożyciel i członek Studenckiego Stowarzyszenia Przyjaciół ONZ (1956–1969), wiceprzewodniczący i przewodniczący RU ZSP na UAM (1956–1959), sekretarz poznańskiej RO ZSP (1959–1960), członek, sekretarz i przewodniczący NSK ZSP (1960–1969). Członek Izby Adwokackiej w Warszawie. Nie należał do PZPR.

Kazimierz Mart (ur. 1934), inżynier budowlany (PW, poprzednio AGH, PK i Normandzki Uniwersytet w Caen). Przewodniczący RU ZSP na PW (1962–1963), członek KW RN ZSP (1963–1965), wiceprzewodniczący ds. studiów dla pracujących RN ZSP (1966–1969), sekretarz NSK (1969–1973). Sekretarz Komisji Budownictwa Mieszkaniowego w CRZZ (1969–1974), dyrektor ds. inwestycji w Zjednoczeniu

Przemysłu Kruszyw Kamienia Budowlanego i Surowców Mineralnych (1975–1981), pracownik Instalexportu, także w Algierii (1983–2004). Właściciel przedsiębiorstwa usług celnych, a następnie założyciel i udziałowiec spółki z fabryką Ursus (Agencja Celna, 1990–1992). Współzałożyciel Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół PW, następnie wiceprezes. Inicjator i współzałożyciel Fundacji Politechniki Warszawskiej (2008), Klubu Absolwenta PW, konkursu „Złota Księga Politechniki Warszawskiej”, inicjator wydawnictwa „Tacy Byliśmy” na 100-lecie PW, inicjator wystaw i konferencji poświęconych PW, także tablicy upamiętniającej jej studentów poległych w obronie ojczyzny (1918–1920). Członek PZPR (1962–1990).

Andrzej Olechowski (ur. 1947). Ekonomista, doktor (SGPiS). Pracownik Sekretariatu Konferencji Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju w Genewie (1972–1978), kierował Zakładem Analiz i Prognoz w Instytucie Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego (1978–1982), pracował w Banku Światowym (1985–1987). Dyrektor departamentu w Ministerstwie Współpracy Gospodarczej z Zagranicą (1988–1989), pierwszy zastępca prezesa Narodowego Banku Polskiego (1989–1991), minister finansów (1992), minister spraw zagranicznych (1993–1995). Kandydat w wyborach prezydenckich (2002, 2010), współzałożyciel Platformy Obywatelskiej. Przewodniczący Rady Nadzorczej Banku Handlowego w Warszawie SA, wykładowca w Akademii Finansów i Biznesu Vistula. Członek ZSP; nie zajmował stanowisk w statutowych władzach organizacji. Nie należał do PZPR.

Andrzeja Paczkowski (ur. 1938), historyk (UW), profesor nauk humanistycznych. Pracownik Biblioteki Narodowej (1975–1980), IH PAN (1980–1990) i Instytutu Studiów Politycznych PAN (1990–2008). Od 1980 r. w „Solidarności”, współzałożyciel „Archiwum Solidarności”, członek Społecznego Komitetu Nauki (1983–1989), Kolegium IPN (1999–2011) i Rady IPN (2011–2016). Prezes Polskiego Związku Alpinizmu (siedem kadencji, 1974–1995). Członek ZSP; nie zajmował stanowisk w statutowych władzach organizacji. Nie należał do PZPR.

Mirosława Posern-Zielińska, z d. Nowacka (ur. 1943), etnograf (studia na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM), dr nauk humanistycznych (etnografia, UAM). Przewodnicząca Koła Naukowego na kierunku etnografii (UAM, 1963–1965), wiceprzewodnicząca Międzyzakładowej Komisji NSZZ „Solidarność” przy placówkach PAN w Poznaniu (1980–1982). Laborantka, asystentka, następnie adiunkt w Zakładzie Etnografii Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (1964–1995). Dyrektor administracyjny i członek Zarządu w British Aerospace (Consultancy Services), Sp. z o.o. (1995–1997), zastępca dyrektora Biura Związku Miast Polskich (1997–2004). Nie należała do PZPR.

Zbigniew Regucki (ur. 1936), geograf (krakowska WSP). Przewodniczący RU ZSP w Studium Nauczycielskim (1956–1958), przewodniczący RU ZSP w WSP (1958–1964), przewodniczący krakowskiej RO ZSP (1968–1969), członek RN ZSP (1966–1969), członek Kolegium Redakcyjnego „Studenta” (1967–1969), sekretarz ds. propagandy KD PZPR (Kraków-Zwierzyniec, 1969–1971), redaktor naczelny

„Gazety Krakowskiej” (1971–1972) i „Gazety Południowej” (1972–1980), członek Egzekutywy KW PZPR w Krakowie (1973–1980), absolwent ANS przy KC PZPR (1980), kierownik Kancelarii Sekretariatu KC PZPR (1980–1981), redaktor naczelny wydawanego przez krakowski Klub Kuźnica czasopisma „Zdanie” (1981–1982; ukarany w 1982 r. przez Centralną Komisję Kontroli Partyjnej za to, że „wykazał niejednokrotnie brak odpowiedzialności za wymowę ideowo-polityczną niektórych publikacji, co spowodowało schodzenie pisma na pozycje oportunistyczne, godzące w zasady ideowo-polityczne partii. Stanowiło to naruszenie zasad Statutu PZPR (§ 37) zobowiązujących członków partii – dziennikarzy do obrony linii partii” (AAN, KC PZPR CK XX/10.190, k. 28). Członek PZPR (1963–1990).

Michał Sachanbiński (ur. 1939), geolog (UWr), profesor. Przewodniczący RU ZSP na UWr (1960–1962), sekretarz wrocławskiej RO ZSP (1962–1963), wiceprzewodniczący RO (1963–1965), członek GKR ZSP (1963–1965), I sekretarz KU PZPR (UWr, 1981–1982). Prorektor ds. uczelnianych UWr (1980–1984), dyrektor Instytutu Nauk Geologicznych UWr (1997–2003), organizator Muzeum Mineralogicznego UWr i Zakładu Gemmologii UWr i ich długoletni kierownik, założyciel i wiceprezes Polskiego Towarzystwa Mineralogicznego oraz Polskiego Towarzystwa Gemmologicznego, przewodniczący Komisji Nauk o Ziemi Wrocławskiego Oddziału PAN (2001–2015), wiceprzewodniczący Komitetu Nauk Mineralogicznych PAN. Od 2004 r. rektor Szkoły Wyższej Rzemiosł Artystycznych i Zarządzania we Wrocławiu. Członek PZPR (1962–1990).

Henryk Samsonowicz (ur. 1930), historyk (UW), profesor. Pracownik naukowy UW od 1950 r.: dziekan Wydziału Historycznego (1970–1973), dyrektor Instytutu Historycznego (1975–1980), rektor UW (1980–1982). Uczestnik obrad Okrągłego Stołu (strona „Solidarności”). Minister edukacji narodowej (1989–1991), wiceprzewodniczący Komitetu Badań Naukowych (1991–1996), przewodniczący Wydziału Nauk Społecznych PAN (1999–2006), członek rzeczywisty PAN (od 2000) i członek Prezydium PAN, członek Academia Europaea. Członek ZSP; nie zajmował stanowisk statutowych w organizacji. Członek PZPR (1956 – wystąpił w 1982).

Józef Siemiątkowski (ur. 1941), prawnik (UMK). Prezes Koła Naukowego Prawników (UMK, 1967), przewodniczący RU ZSP na UMK (1967–1969), pracownik w Dziale Analiz Prasowych ZG RSW Prasa–Książka–Ruch (1969–1973), naczelnik w Departamencie Współpracy z Zagranicą MKiS (1974–1989), absolwent Podyplomowego Studium Służby Zagranicznej (ANS przy KC PZPR, 1988–1989). Pracownik Kancelarii Sejmu (1989–1991), asystent poselski w Biurze Klubu Parlamentarnego SdRP (1991–1994), pracownik URM i KPRM (1995–2005), dyrektor Biura Prawnego w Rządowym Centrum Legislacji (2001–2005). Członek PZPR (1966–1990).

Stanisław Sołtysiński (ur. 1939), prawnik (UAM, London School of Economics and Political Science, Columbia University), profesor, pracownik naukowy UAM od 1961 r. Visiting Professor na uniwersytetach w USA. Wiceprzewodniczący

RU ZSP UAM (1958–1959), marszałek Parlamentu UAM (1959–1960), sekretarz i wiceprzewodniczący poznańskiej RO (1961–1963), członek NSK ZSP (1963–1966). Współtwórca kodeksu spółek handlowych i odnośnego komentarza (wyd. C.H. Beck). *Doctor h.c.* SGH. Partner w kancelarii prawnej Sołtysiński, Kawecki & Szlęzak. Członek korespondent PAU. Nie należał do PZPR.

Janusz Trzeciński (ur. 1939), prawnik (UWr), profesor, pracownik naukowy UWr (1965–2012) i UW (2000). Uczestnik obrad Okrągłego Stołu (strona rządowa). Poseł na Sejm (PZPR/SdRP, 1989–1991, przewodniczący Komisji Ustawodawczej), doradca szefa Kancelarii Sejmu (1991–1993), redaktor naczelny „Przeglądu Sejmowego” (1992–1993), wiceprezes Trybunału Konstytucyjnego (1993–2001), przewodniczący Rady Legislacyjnej przy prezesie Rady Ministrów (2002–2004), prezes (2004–2010) i wiceprezes (2010–2016) Naczelnego Sądu Administracyjnego. Członek ZSP; nie zajmował stanowisk statutowych w organizacji. Współzałożyciel Fundacji Edukacji Parlamentarnej (2014). Członek PZPR (1966–1990).

Jerzy J. Wiatr (ur. 1931), socjolog (UW), profesor. Pracownik naukowy UW (1951–1958, 1969–1980; dyrektor Instytutu Socjologii 1975–1977, dziekan Wydziału Nauk Społecznych 1977–1980), UJ (1959–1965), IFiS PAN (wicedyrektor 1965–1969), Wojskowej Akademii Politycznej (kierownik Katedry Socjologii 1958–1968). Dyrektor Instytutu Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu przy KC PZPR (1981–1984). Prezes Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych (1964–1967, 1976–1979), wiceprezydent International Political Science Association i prezydent Central European Political Science Association (1979–1982). Rektor Europejskiej Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Warszawie (2007–2013), honorowy senator Uniwersytetu w Ljublanie oraz *doctor h.c.* Akademii Rozwoju Nauki i Oświaty w Kursku i Narodowego Uniwersytetu im. Oleśa Honczara w Dniepropietrowsku. Współzałożyciel SdRP i członek SLD, poseł na Sejm (1991–1997, 2001), minister edukacji narodowej (1996–1997). Członek ZMP (1948–1957). Członek PZPR (1949–1990).

Wojciech Witkiewicz (ur. 1944), lekarz (AM we Wrocławiu), profesor. Przewodniczący RU ZSP we wrocławskiej Akademii Medycznej (1965–1967), wiceprzewodniczący ds. ekonomicznych wrocławskiej RO ZSP (1968–1969), członek RN ZSP (1966–1969). Zastępca dyrektora od 1984 r. i dyrektor Wojewódzkiego Szpitala Specjalistycznego – Ośrodka Badawczo-Rozwojowego we Wrocławiu do 1991 r., prezes Polskiego Towarzystwa Chirurgii Robotowej od 2012 r. *Doctor h.c.* wrocławskiego Uniwersytetu Przyrodniczego i Politechniki Wrocławskiej. Nie należał do PZPR.

Składam im serdeczne podziękowania – niezależnie od tego, w jakim zakresie mogłem poszczególne komentarze wykorzystać. Konsultowane osoby, zarówno byli działacze ZSP, jak i regularni członkowie, grupa skomponowana raczej arbitralnie, ale dostatecznie reprezentatywna, których biogramy oparłem przede wszystkim na otrzymanych od nich wiadomościach (pomiąłem dane o ich publikacjach, dostępne

internetowo i częściowo uwzględnione w przypisach w tej publikacji), nie ponoszą oczywiście żadnej odpowiedzialności za treść tej książki. Mojej hipotezy nie należy utożsamiać z jakąś ich uśrednioną opinią. I nikt z nich nie widział wersji finalnej konsultowanego fragmentu. Historyka, który zechciał zasięgnąć opinii osoby publicznej i w swoim tekście to ujawnia, wiąza, oprócz powszechnie obowiązującego prawa i etyki ogólnej, oczywiście dla badacza historii wymogi metodologii badań.

Matematykowi Stefanowi Jackowskiemu, elektronikowi Kazimierzowi Czechowiczowi, historykowi Andrzejowi Paczkowskiemu oraz socjologowi Jerzemu J. Wiatrowi dziękuję za sprawdzenie czytelności rycin, których opis uzupełniłem dzięki ich krytyce. Humanistyka jest werbalna.

Rozmawiałem też z wieloma innymi osobami o rozmaitych aspektach ZSP, bez konsultowania wspomnianego fragmentu hipotezy. Z niektórymi jeszcze w czasach, kiedy o pisaniu książki o ZSP nie myślałem. Oprócz zamieszczonych wyżej biografów moich konsultantów podaję więc ciąg dalszy listy rozmówców (30–98), z zaznaczeniem miejsca, sposobu kontaktu (jeśli była to tylko rozmowa telefoniczna albo wymiana e-maili) i rocznej daty jego nawiązania (dokładniejsze dane – w przypisach):

Regina Białecka (Białystok 2016), Andrzej Bratkowski (Warszawa 2016–2017), Ludwik Bukowski (Wrocław i Warszawa 1963–1968, Warszawa 2016), Edward Chudziński (Warszawa 2016–2017), Adam Paweł Cieślak (Warszawa 1963–1966, 2003), Stanisław Ciosek (Warszawa 1963–1968, 2016–2017), Jan Cisowski (Warszawa i Kraków 1966–1968, 1992), Kazimierz Czechowicz (Wrocław 2017–2018), Jerzy Fijałkowski (Warszawa 1966–1968, 2016–2017), Manfred Gorywoda (Warszawa 1966–1968, 2017), Irena Halak-Wójcicka (Warszawa 2017), Bogdan Jachacz (telefonicznie 2017), Władysław Jaworski (Warszawa 2012), Andrzej Jeż (1973), Andrzej Kapiszewski (Kraków 2004–2007), Wiesław Klimczak (2016), Kazimierz Kłoda (mailowo, 2017–2018), Włodzimierz Konarski (Warszawa 1963–1968, 2016–2017), Jan Korczak (Warszawa 1966–1968, 2016), Krystyna Korczakowa (telefonicznie, 2016–2017), Tadeusz Kozanecki (Warszawa 1974–1975), Wiesław Krauze (Warszawa 1966–1968, 1981), Ireneusz Król (Poznań 2017), Janusz Krupski (Warszawa 1992), Halina Krzywdzianka (Warszawa 2017), Anna Machalica (Warszawa 2017), Krzysztof Malarecki (Warszawa 2017), Władysław Markiewicz (Konstancin 2016), Medard Masłowski (Warszawa 2018), Andrzej Mencwel (Warszawa 2017), Andrzej Micewski (Warszawa 1990), Eugeniusz Mielcarek (Warszawa 1966–1968, 2016–2017), Sergiusz Najar (Warszawa 2016), Józef Oleksy (Warszawa 1992), Zbigniew Olszanowski (Poznań 2017), Stefan Olszowski (telefonicznie, 2017), Jacek Paliszewski (Warszawa 1966–1968, 2017), Edmund Pawlak (Warszawa 1963–1968, 2001), Jerzy Piątkowski (Warszawa 1966–1968, 2017–2018), Krzysztof Pietraszkiewicz (Warszawa 2017), Aleksander Posern-Zieliński (mailowo i telefonicznie, 2017), Janusz Reykowski (Warszawa 2016), Adam Daniel Rotfeld (Wrocław 1962, Warszawa 2017), Stefan Rynowiecki (Warszawa 1966–1968, 2017), Jacek Santorski (Warszawa 2016), Zbigniew Sikora (Warszawa 1963–1965, Kraków 2010–2016), Inka Słodkowska (Warszawa 2017),

Jadwiga Staniszkis (telefonicznie, 2017), Mieczysław Stańczak (Warszawa 1966–1968, 2017), Jacek Staszeli (Warszawa 2017), Jerzy Stefański (Poznań 2017), Bronisław Stępień (Warszawa 2017)³, Tadeusz Szawiel (Warszawa 2016), Józef Tejchma (Warszawa 2017), Zbigniew Theus (Poznań 2017), Zbynek Vokrouhlicky (Orawka 1978, Warszawa 1983), Marek Waldenberg (Kraków 2011), Andrzej Werblan (Warszawa 2016), Maciej Wirowski (Warszawa 1990), Kazimierz Wolnikowski (Poznań 2017)⁴, Krzysztof Wronecki (Wrocław i Warszawa 2018), Zenon Wróblewski (Warszawa 1966–1968, 2000), Jerzy Wydra (Warszawa 2018), Mirosław Wyrzykowski (Warszawa 2017), Platon Wysoczański (Warszawa 2016–2017), Andrzej Załucki (Warszawa i Kraków 1966–1968, Warszawa 2016), Witold Zatoński (Wrocław 1963–1965, Warszawa 2014–2017), Marek Ziętek (Wrocław 2017).

Odbyłem 211 rozmów przeprowadzonych z mojej inicjatywy. Do tego trzeba dodać około 100 rozmów telefonicznych, a także wymianę e-maili. Telefonowałem zwłaszcza do Jerzego Kwiatka, Jerzego Mańkowskiego i Eugeniusza Adamczaka. Pełna lista konsultantów, innych rozmówców oraz korespondentów pokazuje liczbą przewagę osób z rozmaitych szczebli organizacyjnych i kierowniczych, choć tematyka rozmów obejmowała przede wszystkim problematykę funkcjonowania ZSP jako organizacji masowej w zapamiętanych przez rozmówców latach.

Nazwisko jednego byłego działacza (i wybitnego prawnika) przesunąłem z listy konsultantów do wykazu pozostałych rozmówców, z powodu przeciągania konsultacji. Podobnie postąpiłem z jeszcze dwoma nazwiskami osób, z którymi konsultacje nie mogły zostać zakończone. Aż siedem osób nie dotrzymało umowy o spotkaniu albo wręcz nie przyjęło mojej prośby: (1) wiceprzewodniczący RN ZSP (1963–1966); (2) studencki opozycjonista wobec projektów powołania SZSP; (3) członek ZG

³ Najstarszy znany mi były działacz ZSP, zob. przypis 52, s. 60. Drugim z kolei jest Jerzy Piątkowski – zob. przypis 255, s. 179.

⁴ Trzeci, po Bronisławie Stępieniu i Jerzym Piątkowskim, najstarszy były działacz ZSP, ur. 9 czerwca 1931 r. (czwartym z kolei jest Stefan Olszowski, ur. 28 sierpnia 1931 – zob. przypis 93, s. 116). Przewodniczący RU ZSP w poznańskiej WSE (1952–1953), przewodniczący RO ZSP (1954–1959). Dnia 2 listopada 1956 r. trzyosobowa delegacja (z Wolnikowskim) Tymczasowego Środowiskowego Komitetu Rewolucyjnego Studentów (dopiero co powołanego przez delegatów uczelni poznańskich, zebranych w redakcji „pisma studentów i młodej inteligencji” pt. „Wyboje”) udała się do I sekretarza KW PZPR Jana Izydorczyka i zażądała jego rezygnacji. Izydorczyk poszedł do sąsiedniego pokoju i gdzieś telefonował, a po chwili powróciwszy, oświadczył studenckim rewolucjonistom, że jego rezygnacja została właśnie przyjęta w KC („Wyboje” – „Dodatek Nadzwyczajny”, 3 listopada, zredagowany przez wymieniony Komitet), relacje Wolnikowskiego, Zbigniewa Jaskiewicza i in. Wolnikowski był też inicjatorem pierwszej w kraju Sesji Rady Narodowej (m. Poznania) poświęconej sprawom wyłącznie młodzieży akademickiej (1956), inicjatorem i współorganizatorem pierwszych w Poznaniu juwenaliów „Studenckie Koziołki” (1957), członkiem RN ZSP (1955–1960, w tym członkiem Prezydium RN ZSP, 1956–1957), członkiem NSK ZSP (1960–1963), inicjatorem i współzałożycielem Akademickiego Klubu Seniora (1963). W okresie późniejszym: dyrektor ekonomiczny Poznańskich Zakładów Graficznych, dyrektor naczelny Przedsiębiorstwa Technicznej Obsługi Samochodów, prezes Wojewódzkiej Spółdzielni Transportu i Spedycji, prezes Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy, doradca w Invest Banku (do 2012). Członek PZPR (1951–1990).

ZMS; (4) były menedżer w studenckiej spółdzielczości; (5) mój ulubiony autor i aktor z STS; (6) jeden z poznanych podczas mej pracy sejmowej byłych studentów i członków koła naukowego na KUL, który mimo umówionego terminu spotkania i mojego zgłoszenia się w jego Sekretariacie, pozwolił mi antyszambrować ponad godzinę pod swoim wysoce państwowym gabinetem bez żadnego ze mną kontaktu, z czego musiałem w końcu zrezygnować; (7) pewien wybitny historyk, który uchylił się od konsultacji, choć pracujemy wspólnie nad innym projektem.

Zamieszczam biogramy tylko w wypadku konsultantów (lista pierwszych 29 nazwisk) oraz tych rozmówców-działaczy ZSP, którzy są w tej książce cytowani z podaniem nazwiska. Dwóch cytatów i biogramów nie zamieszczam, gdyż pewien członek władz naczelnych ZSP (kadencja 1966–1969), nie zaprzeczając faktowi swego członkostwa w PZPR, usilnie nalegał na pominięcie tej informacji, z obawy przed reakcją otoczenia. Inny zaś były działacz ZSP powiedział mi, że kieruje związkiem zawodowym z ponad 2 tys. członków w przedsiębiorstwie i jego koledzy w zarządzie sądzą, że ewentualne napady medialne na niego jako prezesa odbiją się na nich i całym związku, więc i on nie chce o swoim członkostwie w PZPR publicznie przypominać. Ja zaś nie mogłem podać biogramów niepełnych, nie podważając mojej rzetelności warsztatowej. W jednym wypadku zaprzeczenie (2016 r.) działacza, że był członkiem PZPR, nie wpłynęło na treść biogramu, ponieważ ukazuje się on pośmiertnie. Informacja o członkostwie w PZPR nie jest dla tematu tej książki obojętna.

Rozmowy prowadziliśmy w Białymstoku, Konstancinie, Krakowie, Warszawie (większość), Wrocławiu i Poznaniu, a wśród rozmówców znaleźli się też byli działacze rad uczelnianych ZSP w środowiskach jednouczeniowych (Gliwice, Opole i Toruń) oraz ZSP na KUL. Spotkania grupowe, oprócz indywidualnych, miały miejsce w Krakowie i Wrocławiu. Spotkanie grupowe w Poznaniu zorganizował Zbyszek Jaśkiewicz.

Rozmów tych nie nagrywałem (z wyjątkiem konsultacji telefonicznych ze Stefanem Olszowskim, zamieszkałym w USA, który każdorazowo na to nalegał). Robiłem notatki, starając się uchwycić charakterystyczne i zarazem tematycznie najważniejsze sformułowania rozmówcy czy rozmówczynie. Rozmowy nie zastąpią dokumentów, ale ukazują kontekst. Opinie w tym trybie zebrane są w książce obecne raczej pośrednio, niekiedy przytaczane jako krótkie wypowiedzi, których treści jestem całkowicie pewny. Łatwiej mi przychodziło zacytowanie e-maila aniżeli wypowiedzi zanotowanej przy pączkach u Bliklego czy podczas rozmowy telefonicznej, ale i takie tu zamieszczam. Serdecznie wszystkim dziękuję.

Do powstania tej książki przyczyniła się bezwiednie dyrekcja wrocławskiego oddziału IPN, która w 2016 r. odrzuciła moje zainspirowane przez Eugeniusza Adamczaka zgłoszenie z referatem („Kultura samorządowa studentów a legitymizacja władzy politycznej w socjalizmie państwowym: Zrzeszenie Studentów Polskich, 1950–1973”) na konferencję międzynarodową nt. ruchów studenckich w bloku wschodnim (1945–1989). Z tego uczestnictwa i tak zamierzałem zrezygnować po zdumiewającej wypowiedzi prezesa IPN o zbrodni w Jedwabnem, ale nie jestem

pewien, czy to absolutnie wyjątkowe w mojej pracy naukowej odrzucenie zgłoszenia (o czym dowiedziałem się dopiero z odpowiedzi na moją rezygnację) bardziej mnie zdziwiło, rozbawiło czy zasmuciło. Od razu mi jednak przypomniało, że kiedy po doświadczeniach marcowych zaczynałem w 1969 r. pracę nad doktoratem w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (IH PAN), odpowiednie władze także nie chciały, żebym się zajmował historią polskiego ruchu studenckiego (zob. www.stemplowski.pl/Bibliografia).

Czytelniczy krytycyzm, rozwinięcie badań, dalsze poszukiwania archiwalne, kwerendy biblioteczne i zbieranie relacji oraz odczytywanie wspomnień, a nade wszystko głębsze analizowanie źródeł – także tych przeze mnie badanych – i to w lepiej rozpoznanym kontekście procesu głębokich przemian społecznych w Polsce lat 40.–70. XX w., a także wykorzystanie prasy studenckiej (może przeze mnie źródłowo niedocenionej), doprowadzą kiedyś do weryfikacji-falsyfikacji zawartej w niniejszej pracy hipotezy. Spodziewam się wysokiej fali krytyki już od pierwszych dni dostępności książki w księgarniach. I jestem tej krytyki ciekaw. Ja sam mógłbym napisać krytyczną recenzję z tego pierwszego przybliżenia do tezy, gdyż zdaję sobie sprawę, że poszczególne jego składniki nie są jednakowo (jednakowo dobrze?) uzasadnione, a nawet przedstawione. Czy zdążę przygotować wydanie poprawione? W każdym razie przyszły historyk nie zadowolony się pierwszym przybliżeniem, hipotezą, nawet jej wersją poprawioną; postawi odpowiednio udokumentowaną tezę.

Czytelniczką pierwszej wersji tej książki była absolwentka UW i uczestniczka wiecu w dniu 8 marca 1968 r. na uniwersyteckim dziedzińcu, jako studentka I roku polonistyki poruszona wówczas wieścią o zdjęciu *Dziadów* i szykanowaniu protestujących przeciw temu studentów, moja od ponad 40 lat żona, Irena Stemplowska. Jej to zawdzięczam pierwszą krytykę „trudnego języka”. Dziękuję też Zofii Stemplowskiej za dalsze sugestie ulepszenia tekstu hipotezy głównej z myślą o czytelniku młodszego pokolenia. Zawsze ma coś o moich tekstach krytycznego do powiedzenia jako teoretyk polityki i *associate professor* na Uniwersytecie Oksfordzkim, nie tylko jako nasza młodsza córka. Starsza córka, Maria Stemplowska-Rymarz, będąc radcą prawnym, czytała moją hipotezę jeszcze inaczej, choć także krytycznie. Dziękuję.

Za wielce pomocne recenzje oraz wszystkie uwagi na marginesach tekstu dziękuję wydawniczym recenzentom: historykowi – prof. Jerzemu Eislerowi, kierownikowi Zakładu Badań nad Dziejami Polski po 1955 r. w Instytucie Historii PAN i zarazem dyrektorowi warszawskiego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej; dziękuję także socjologowi – prof. Jackowi Raciborskiemu, kierownikowi Zakładu Socjologii Polityki w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Nie zastosowałem się do ich czytelnej dla mnie sugestii, żebym ograniczył rozważania socjologiczne, filozoficzne, prawnicze czy politologiczne, a może zaniechał ich w ogóle, żebym pisał po prostu historię i to tradycyjnym językiem historyka. Recenzentów nie wolno, rzecz jasna, obarczać odpowiedzialnością za treść książki. Za nią odpowiada tylko autor. Jestem im jednak wdzięczny za pomoc. Prawie wszystkie ich bardzo liczne uwagi szczegółowe potrafiłem uwzględnić, a nawet wprowadzić wiele dalszych zmian. Natomiast mój nieusuwalny subiektywizm najpełniej się odbija właśnie w temacie

i konstrukcji tej książki, w różnorodności pytań badawczych, wielodyscyplinarności warsztatu historyka na rozliczne sposoby interpretującego materiał źródłowy, a także w powściągliwości w formułowaniu tez, ale bez obawy przed wypowiedzianiem opinii o społecznych wartościach. Nie chciałbym tego żałować.

Dziękuję Michałowi Zgutce, redaktorowi prowadzącemu. Dziękuję redaktorce tekstu Magdalenie Plucie za wszystkie propozycje jego ulepszenia. Za projekt okładki i wielce czasochłonne wykonywanie rycin dziękuję mojemu bratu Eugeniuszowi.

Na koniec odnotuję z wdzięcznością, że książka ta ukazuje się dzięki pokryciu kosztów jej wydania przez dr. Kazimierza Czechowicza, byłego przewodniczącego Rady Uczelnianej ZSP na Politechnice Wrocławskiej (mojej pierwszej Alma Mater) i pracownika naukowego oraz biznesmena⁵. Nie wolno go jednak obarczać odpowiedzialnością za treść książki, której tekstu nie znał – a tylko autora i temat – kiedy z własnej inicjatywy deklarował poparcie.

⁵ Kazimierz Czechowicz (ur. 1946). Elektronik (UWr). Wiceprzewodniczący RU ZSP na PWr w marcu 1968 r., relegowany z uczelni po 1 maja i powtórnie przyjęty na IV rok po 2 tygodniach. Przewodniczący RU ZSP (1969–1970). Członek PZPR (1969–1990), sekretarz Komitetu Uczelnianego (1973–1975). Dr n. techn., pracownik naukowo-dydaktyczny PWr (1970–1986, Instytut Cybernetyki Technicznej i Instytut Sterowania i Techniki Systemów, asystent, adiunkt, z-ca dyrektora Instytutu, dyrektor Pionu PWr). W latach 1976–1980 odbył staże i studia postdoktorskie na Politechnice w Lille, w Instytucie Problemów Sterowania Akademii Nauk ZSRR w Moskwie, na Politechnice Lanchester w Coventry, Politechnice w Sofii, Politechnice Kijowskiej, Uniwersytecie w Lipsku, a w latach 1981–1982 i 1985–1986 jako *Gastprofessor* pracował na Uniwersytecie w Bochum, w Instytucie Łączności w Darmstadt i na Uniwersytecie w Münster. Prezes Zarządu Przedsiębiorstwa Technik Innowacyjnych KOWARY (1986–1990), prezes Zarządu Przedsiębiorstwo Technik WROSNABRICK – spółka PWr i niemieckiej firmy budowlanej (1986–1990); od 1989 r. partner, udziałowiec i akcjonariusz w firmach polskich, brytyjskich i niemieckich: Microtech Int. Ltd (automatyka i sterowanie procesami), Polscope Ltd. (systemy audiowizualne), Softechnik Sp. z o.o. (automatyka systemów ciepłowniczych), JTT Computer SA (produkcja i dystrybucja sprzętu komputerowego), Plan International Sp. z o.o. (dystrybucja mebli na rynkach Europy), Plan Invest Sp. z o.o. (produkcja mebli), SeCom Sp. z o.o. (systemy radiokomunikacyjne), MCI Management SA (giełdowy fundusz inwestycyjny typu *Venture Capital/Private Equity*), Natalia Sp. z o.o. (produkcja mebli), Inwest-Pol Sp. z o.o. (produkcja mebli), DRC Sp. z o.o. (budownictwo sanatoryjno-uzdrowiskowe), Innovation Technology Group SA (systemy komputerowe, komunikacja komputerowa), Allmed Polska Sp. z o.o. (dystrybucja sprzętu medycznego i zestawów medycznych). Partner i dyrektor zarządzający w Polsce (14 fabryk) Grupą Firm Steinhoff Meble – światowym koncernem meblowym (1989–2002). Przewodniczący rad nadzorczych JTT Computer SA (1995–1998), MCI SA (1999–2004), MICROTECH INT. SA (2002–2009), SOFTECHNIK Sp. z o.o. (2003–2006), ITG SA (2006–2010), ImmoVentures (2007–2011), DRC Sp. z o.o. (2004–2015), przewodniczący Rady Konsultacyjnej Akademickiego Inkubatora Przedsiębiorczości Politechniki Wrocławskiej (2009–2014), przewodniczący Rady Nadzorczej Alternative Investment Partners Sp. z o.o. (2011–2013), Przewodniczący Rady Nadzorczej MEDICA MILICZ Sp. z o.o. (od 2012).